

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA KASB-HUNAR FRAZEOLOGIZMLARINING QIYOSIY-TIPOLOGIK VA LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Rustamova Marjona Sirojiddin qizi

Nizomiy nomidagi o'zbekiston milliy pedagogika universiteti
„O'zbek tili va adabiyoti fakulteti” magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy tillar oilasining ikki yirik vakili – o'zbek va turk tillaridagi kasb-hunar leksikasi asosida shakllangan frazeologik birliklar qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotda mehnat jarayonlari, hunarmandchilik asboblari va professional faoliyat bilan bog'liq iboralarning semantik derivatsiyasi, ularning milliy-madaniy o'ziga xosliklari hamda lisoniy dunyo manzarasini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Jadvalsiz shaklda taqdim etilgan ushbu tahlil davomida o'zbek va turk tilshunos olimlarining nazariy qarashlariga tayanilgan holda, tillararo muqobillik va semantik farqlanish masalalari batafsil ochib beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, kasb-hunar leksikasi, o'zbek tili, turk tili, qiyosiy tilshunoslik, antropotsentrizm, kognitiv metafora, lingvokulturologiya, "soxta do'stlar", etnolingvistika, semantik derivatsiya.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительно-типологическое исследование фразеологических единиц, сформированных на основе лексики ремесел и профессий в двух крупнейших представителях тюркской языковой семьи — узбекском и турецком языках. В исследовании анализируются семантическая деривация идиом, связанных с трудовыми процессами, ремесленными инструментами и профессиональной деятельностью, их национально-культурная специфика, а также роль в формировании языковой картины мира. В ходе анализа, представленного в текстовой форме (без использования таблиц), на основе теоретических взглядов узбекских и турецких лингвистов подробно раскрываются вопросы межъязыковой эквивалентности и семантической дифференциации.

Ключевые слова: Фразеология, профессиональная лексика, узбекский язык, турецкий язык, сравнительное языкознание, антропоцентризм, когнитивная метафора, лингвокультурология.

Abstract: This article presents a comparative-typological study of phraseological units formed on the basis of craft and occupational lexis in two major representatives of the Turkic language family — Uzbek and Turkish. The research analyzes the semantic derivation of idioms related to labor processes, craft tools, and professional activities, their national-cultural specifics, and their role in shaping the linguistic picture of the world. Through an analysis presented in a descriptive format (without the use of tables), the issues of interlinguistic equivalence and semantic differentiation

are revealed in detail, drawing upon the theoretical perspectives of both Uzbek and Turkish linguists.

Keywords: Phraseology, occupational lexis, Uzbek language, Turkish language, comparative linguistics, anthropocentrism, cognitive metaphor, linguoculturology.

KIRISH

TIL VA MEHNAT MADANIYATI MUNOSABATI. Har bir xalqning tili uning moddiy va ma'naviy olamini, asrlar davomida to'plangan hayotiy tajribasini aks ettiruvchi o'ziga xos lisoniy ko'zgudir. Til nafaqat axborot almashish vositasi, balki milliy tafakkur tarzi muhrlangan jonli xazinadir. Ushbu xazinaning eng jozibador va ma'naviy yukka boy qismini frazeologizmlar tashkil etadi. Xususan, kasb-hunar bilan bog'liq frazeologik birliklar jamiyatning ijtimoiy qiyofasi, tarixiy taraqqiyoti va etnik o'ziga xosligini o'rganishda eng ishonchli manbalardan biri hisoblanadi. Turk dunyosining taniqli tilshunosi Ömer Asım Aksoy iboralarning mohiyati haqida to'xtalib, ularni tilning haqiqiy boyligi va xalqning voqea-hodisalarga bo'lgan subyektiv munosabatini ko'rsatuvchi eng qimmatli durdona deb ataydi¹. Darhaqiqat, kasb-hunar leksikasi negizida shakllangan iboralar shunchaki texnik mehnat jarayonini nomlash bilan cheklanib qolmaydi. Ular mehnat jarayoni orqali insoniy fazilatlarni, xarakter qirralarini va ijtimoiy munosabatlarni obrazli tarzda umumlashtiradi. O'zbek va turk xalqlari asrlar mobaynida mushtarak madaniy, diniy va iqtisodiy muhitda taraqqiy etganligi sababli, ularning kasb-hunar frazeologiyasida hayratlanarli tipologik mushtarakliklar bilan birga, har bir tilning o'ziga xos "ichki mantig'i"ni ko'rsatuvchi farqlar ham mavjud.

Frazeologik birliklarning shakllanish tabiati va ularning semantik qurilishi o'zbek va turk tilshunosligida doimiy tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Professor Ahmet Turan Sinan o'zining ilmiy izlanishlarida frazeologizmlarning etimologik ildizlari ko'p hollarda insonning kundalik amaliy faoliyati, hunarmandchilik va dehqonchilik bilan bog'liqligini, bu esa tilning obrazli va ekspressiv quvvatini oshirishini qayd etadi². Uning fikricha, inson ongi o'zi har kuni to'qnash keladigan mehnat qurollari (bolta, igna, omoch va b.) orqali mavhum tushunchalarni tushunarli ramzlarga aylantiradi.

O'zbek tilshunosligida bu masala tizimli ravishda o'rganilgan. Akademik Shavkat Rahmatullayev iboralarning semantik ko'lami professional munosabatlar jarayonida qanday qilib kengayishini, tor doiradagi professionalizmlarning metaforizatsiya orqali xalqchil frazeologizmlarga aylanish qonuniyatlarini chuqur tahlil qilgan³. Shuningdek, Abdug'afur Mamatov va B. Yo'ldoshev kabi olimlar frazeologik sistemalarning shakllanishida antropotsentrik tamoyil, ya'ni "inson omili"ning markaziy o'rinda turishini asoslab berdilar. Bu tamoyilga ko'ra, kasb-hunar iboralari shunchaki obyektiv mehnatni emas, balki subyektiv mehnat qilayotgan shaxsning xulq-atvori, qobiliyati va ijtimoiy statusini baholash uchun lisoniy vosita bo'lib xizmat qiladi.

¹ Aksoy, Ömer Asım. (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 45-48.

² Sinan, Ahmet Turan. (2001). Türkçenin Deyim Varlığı. Malatya: Şafak Yayınları, s. 112.

³ Rahmatullayev, Shavkat. (1992). O'zbek tilining frazeologik izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, b. 18-22.

Turk tilshunosi Doğan Aksan esa til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yoritishda tirikchilik manbalariga alohida e'tibor qaratadi. Uning qarashicha, bir jamiyatning qadriyatlari va hayot kechirish uslubi o'sha tilning iboralar qatlamida bevosita aks-sado beradi ⁴. Bu nazariy xulosalar o'zbek va turk tillaridagi an'anaviy kasb-hunar (masalan, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik) frazeologiyasini qiyosiy o'rganish uchun mustahkam poydevordir.

Tikuvchilik va To'quvchilik: Tartib va Intizom Ramzi. To'quvchilik va tikuvchilik sohasiga oid iboralar jamiyatdagi ijtimoiy tartib, sirlarning ochilishi va inson qiyofasini baholashda muhim o'rin tutadi. Turk tilshunosi Nurettin Albayrak o'z tadqiqotlarida bu turdagi iboralarning ko'pchiligi qadimiy "Ahi" (hunarmandlar ittifoqi) an'analari bilan bog'liqligini ta'kidlaydi ⁵. Masalan, turk tilidagi "İpliği pazara çıkmak" (aybi ochilmoq) iborasi qadimda sifatsiz mahsulot tayyorlagan to'quvchining jazolanishi bilan bog'liq tarixiy voqelikka borib taqaladi.

O'zbek tilida esa tikuvchilik mahorati bilan bog'liq "Chok-chokidan so'kilmoq" iborasi biror reja yoki murakkab tizimning butunlay barbod bo'lishini ifodalaydi. Shuningdek, o'zbek xalqining kiyinish madaniyati va ijtimoiy tabaqalanishini aks ettiruvchi "Bo'yiga qarab to'n bichmoq" iborasi turk tilida "Ayağını yorganına göre uzatmak" (oyog'ingni ko'rpangga qarab uzat) maqol-iborasi bilan semantik jihatdan kesishadi. Har ikki tilda ham inson o'z imkoniyatidan kelib chiqib ish tutishi kerakligi hunarmandchilik va uy-ro'zg'or buyumlari metaforasi orqali berilgan.

Dehqonchilik va Chorvachilik. Turkiy xalqlarning deyarli barchasida dehqonchilik va chorvachilik tilda eng ko'p aks etgan sohalardir. Zeynep Korkmaz turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotida mehnat jarayonini ifodalovchi fe'llar ibora tarkibida yangi konseptual ma'no kasb etishini ta'kidlaydi. O'zbekcha "Xamiridan qil sug'urgandek" va turkcha "Tereyağından kıl çeker gibi" iboralari bunga yorqin misoldir. Bu yerda o'zbek tilida xamir (novvoychilik), turk tilida esa sariyog' (chorvachilik mahsuloti) obrazi tanlangan bo'lsa-da, har ikki tilda ham "qil" komponenti orqali ishning naqadar silliq va oson bitishi ifodalangan.

Chorvachilik bilan bog'liq "Jilovi qo'lida bo'lmoq" (o'zbekcha) va "İpleri elinde tutmak" (turkcha) iboralarida ham boshqaruv konsepti ot obrazi yoki arqon vositasida berilgan. Bu kabi o'xshashliklar turkiy xalqlarning umumiy xo'jalik yuritish madaniyatidan dalolat beradi.

Kasb-hunar iboralarida insonning mahorati va xarakterini baholash markaziy o'rinda turadi. A. Mamatov ta'kidlaganidek, bunday birliklar shaxsning ijobiy yoki salbiy sifatlarini lisoniy tahlil qilish uchun eng qulay vositadir.

O'zbek tilida mahorat ko'pincha insonning o'z tana a'zolari bilan bog'liq holda tasvirlanadi: "Qo'li gul", "Ishning ko'zini bilmoq", "Qo'li yengil". Bu yerda insonning mehnati va mahorati uning jismoniy imkoniyatlari bilan uyg'unlashtirilgan. Turk tilida ham "Eli yatkın" (qo'li yotgan/o'rgangan) kabi birliklar mavjud bo'lsa-da, tajriba va ustalikka nisbatan zoomorfik metaforalar, ya'ni hayvonlar olamiga murojaat qilish kuchliroq seziladi. Masalan, "İşin kurdu olmak" (ishning bo'risi bo'lmoq) iborasi

⁴ Aksan, Doğan. (1990). Anlam Bilimi. Ankara: Engin Yayınevi, s. 205.

⁵ Albayrak, Nurettin. (2009). Türkiye Türkçesinde Deyimler. İstanbul: Kapı Yayınları, s. 338.

o‘zbek tilidagi "ishning ko‘zini bilish" bilan bir xil ma‘noni bersa-da, turk tafakkurida bo‘ri obrazi tajriba, chidamlilik va ustalik ramzi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, o‘zbek tilidagi "Ustasi farang" iborasi hunarmandchilikning xalqaro miqyosdagi ta‘sirini va o‘zbek ustalari o‘zga xalqlar (masalan, faranglar/fransuzlar) texnikasidan ham xabardor bo‘lganligini lisoniy xotirada saqlab qolgan. Turk tilida bu tushuncha "İşinin ehli" (ishining egasi/bilimdoni) shaklida nisbatan an‘anaviyroq ifodalanadi.

Tilshunos olim H. Abdurahmonov qayd etganidek, professional terminlarning frazeologizmlarga aylanishi tilning tejamkorlik qonuniyatiga bo‘ysunadi. Uzoq va murakkab davom etadigan mehnat jarayonini birgina obrazli ibora orqali yorqin va qisqa ifodalash nutqning ekspressivligini ta‘minlaydi. Masalan, "Bel bog‘lamoq" (o‘zbekcha) va "Kolları sıvamak" (turkcha) iboralarini olaylik. Birinchisida tayyorgarlik va belni mahkamlash (kurash yoki og‘ir mehnat oldidan), ikkinchisida esa yeng shimarish (ishga bevosita kirishish) harakati orqali katta bir mehnat jarayoniga bo‘lgan kuchli ishtiyoq va tayyorgarlik lisoniy tejamkorlik bilan ifodalangan.

XULOSA

O‘zbek va turk tillaridagi kasb-hunar frazeologizmlari qiyosiy-tipologik tahlili quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchidan, har ikki tildagi kasb-hunar frazeologizmlari xalqning tarixiy taraqqiyoti va tirikchilik manbalari bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. Ömer Asım Aksoy va Doğan Aksan kabi turk olimlarining hamda o‘zbek tilshunoslari Sh. Rahmatullayev va A. Mamatovlarning nazariy xulosalari shuni tasdiqlaydiki, bu iboralar shunchaki mehnatni nomlamaydi, balki inson omilini (antropotsentrizm) ulug‘lovchi muhim lisoniy hodisadir.

Ikkinchidan, o‘zbek va turk xalqlari uchun mushtarak bo‘lgan temirchilik, dehqonchilik va tikuvchilik kabi an‘anaviy sohalarga oid iboralarning semantik asosi deyarli bir xil. Bu turkiy xalqlarning mehnat madaniyati umumiy ildizlarga ega ekanligidan dalolat beradi. Uchinchidan, tillararo farqlar ko‘pincha milliy-madaniy tasvirlash vositalarining turlichaligi bilan bog‘liq bo‘lib, o‘zbek tilida inson a‘zolari (somatik frazeologizmlar) va pazandachilik obrazlari, turk tilida esa chorvachilik, dengizchilik va tarixiy "Ahi" an‘analari bilan bog‘liq obrazlar ustunlik qiladi.

Umuman olganda, kasb-hunar frazeologizmlari har ikki tilning lug‘at boyligini oshirish bilan birga, milliy mentalitetni va mehnatsevarlik kabi ijobiy sifatlarni lisoniy darajada muhrlab kelmoqda. Ushbu tadqiqot natijalari kelajakda turkiy tillarning qiyosiy lug‘atlarini boyitishda va tillararo madaniy muloqotni chuqurroq anglashda xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aksoy, Ömer Asım. (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 45-48.
2. Sinan, Ahmet Turan. (2001). Türkçenin Deyim Varlığı. Malatya: Şafak Yayınları, s. 112.
3. Rahmatullayev, Shavkat. (1992). O‘zbek tilining frazeologik izohli lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi, b. 18-22.
4. Mamatov, Abdug‘afur. (1991). O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari. Toshkent: Fan, b. 94.
5. Aksan, Doğan. (1990). Anlam Bilimi. Ankara: Engin Yayınevi, s. 205.